

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2024.02.005>
УДК 94: 321.74:341.485(477) «1921/1922»

*Іван ПЕТРЕНКО**

Вивезення продовольства до Росії під час продовольчої і податкової кампанії 1921–1922 р. та його вплив на виникнення голоду в УСРР

Мета – дослідження проблеми вивезення українського зерна з врожаю 1921 р. до радянської Росії та його впливу на виникнення і поглиблення масового голоду в південних регіонах УСРР у 1921–1923 рр.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, науковості, усебічності. Для реалізації мети були використані проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, логічно-аналітичний та описовий методи.

* *Петренко Іван Євгенович* – кандидат історичних наук, заступник завідувача відділу дослідження геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів Національного музею Голодомору-геноциду. E-mail: ivanpetrenko753@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>

Висновки. Окупована наприкінці 1920 р. радянською Росією Україна розглядалася російським комуністичним режимом з-поміж іншого як важливий аграрно-сировинний придаток – джерело необмежених продовольчих ресурсів. Найперше українським хлібом прагнули покрити дефіцит у постачанні російської промисловості та ключових споживачів, які були соціальною опорою більшовицької диктатури. Заразом українське збіжжя мало йти на порятунок голодуючих російських регіонів, головню Поволжя, а також забезпечення окупаційної Червоної армії. Останню в будь-який момент могли застосувати для чергового революційного походу в Європу, якби визріли відповідні соціально-політичні умови.

Репресивне вилучення продовольчої розкладки восени 1920 – влітку 1921 рр. спричинило зубожіння значної частини українських господарів. Особливо відчутним воно було у південних губерніях УСРР, де більшовицькі продовольчі органи і червоноармійці здійснили найбільші вилучення хліба. Це пояснюється, насамперед, значною врожайністю зерна у цих регіонах та активністю антибільшовицьких повстанських формувань, що мали там значну соціальну та матеріальну опору. Відтак неврожай, що вразив Південь України влітку 1921 р., тамтешні селяни зустріли без перехідних залишків і запасів збіжжя, що могли врятувати від голоду.

Компартійно-радянські керівники своєчасно володіли інформацією про масштаби неврожаю та наростання продовольчої кризи у радянській Україні. Однак з їхнього боку не було здійснено жодних превентивних заходів, аби запобігти лиху. Натомість Кремль та його ставленики у Харкові обрали курс на посилення продподаткового тиску, із застосуванням терору та військової сили, особливо у тих повітах і волостях, що були найбільше охоплені повстанським спротивом. Проводилася політика інформаційної блокади, коли основна увага влади й преси була сконцентрована на подіях у Поволжі, а український голод воліли не помічати. Комуністичний режим, замість того, аби перенаправити хлібні ресурси із врожайних українських губерній у вражені недородом, що стримало б наростання голоду і навіть могло запобігти його виникненню, спрямовував десятки мільйонів пудів до радянської Росії. Також північному сусіду передавалася лівова частка продовольства, що збиралося в Україні на користь голодуючих. Свого апогею означені процеси досягли восени 1921 р. – взимку 1922 р. (у розпал продподаткової кампанії) та були одними з ключових неприродних (штучних) чинників виникнення і поглиблення масового голоду в степових регіонах УСРР.

Ключові слова: голод 1921–1922 рр., вивезення продовольства, продовольча розкладка, продовольчий податок.

Повномасштабна війна Росії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р., чітко продемонструвала з-поміж іншого прагнення Кремля отримати контроль над українськими аграрними ресурсами, що визнаються одними з найпотужніших в Європі. Рашисти практикують систематичні крадіжки та вивезення українського збіжжя до Російської Федерації з метою покриття власних продовольчих потреб та продажу на зовнішніх ринках, аби отримати додаткові фінансові можливості для продовження агресивної війни та геноциду в Україні.

Наприклад, відповідно до опублікованої у ЗМІ інформації, за 2023 р. із загарбаної частини Запорізької області рашисти вкрали майже 212 тис. тонн зернових. Вже у 2024 р. Москва запланувала наростити обсяги вивозу аграрної продукції з тимчасово окупованих українських територій. Задля цього окупанти намагаються збільшити потужності захоплених Маріупольського та Бердянського портів. Зокрема, за перше півріччя 2024 р. вони змогли організувати понад 15 «рейсів» з українським збіжжям до Росії з Маріупольського порту. Під час жнив 2024 р. на тимчасово окупованій Херсонщині вдалося зібрати 1,3 млн тонн зернових і зернобобових культур, ліву частку яких російські терористи вивезли за межі України. Також за даними ЗМІ, з окупованої частини Донеччини вкрали 80 тис. тонн українського зерна¹.

Понад 100 років тому російський комуністичний режим на чолі з В. Леніним вчиняв схожі злочини на окупованих Робіничо-селянською Червоною армією (РСЧА або Червона армія) теренах Української Народної Республіки, де під цілковитим контролем Кремля була створена формально незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка. Не гребуючи жодними методами та засобами, російські комуністи намага-

¹ Войцехівська Ю. Окупанти хочуть збільшити масштаби вивозу зерна з України. Режим доступу: <https://glavcom.ua/country/incidents/okupanti-khochut-zbilshiti-masshtabi-vivozu-zerna-z-ukrajini-1013517.html>. (відвідано 10.08.2024 р.).

лися «викачати» з України якомога більше продовольства для покриття внутрішньо російських потреб. Цей процес посилювався після поразки українських національних сил у російсько-українських війнах та остаточної окупації наприкінці 1920 р. більшовицькою Росією більшої частини України. Особливо болісним для українських господарів він став під час продподаткової кампанії 1921/1922 р., що відбувалася на тлі повоєнної розрухи та сильної посухи.

Проблему вивезення комуністичним режимом українського хліба до радянської Росії під час продподаткової кампанії 1921/1922 р. та його впливу на виникнення та поглиблення масового голоду в степових губерніях УСРР у наукових працях частково досліджили О. Мовчан, С. Кульчицький, Б. Хорошун, С. Корновенко, В. Сокирська, С. Маркова, Д. Байкеніч, В. Гудзь та ін². Проте донині залишається чимало «білих плям» та

² Мовчан О. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.) // Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 270 с.; Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – 70 с.; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 2. – 628 с.; Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Український транспортний ун-т. – К., 1999. – 392 с.; Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921–1925 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 1999. – 173 с. Сокирська В. В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Уманський держ. пед. ун-т ім. П. Тичини ; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Умань; Тернопіль, 2018. – 648 с.; Сокирська В.В. Російська радянська продовольча політика в Україні на початку 1920-х рр. // Український селянин. – 2018. – Вип. 20. – С. 35–39; Маркова С., Байкеніч Д. Початок масового штучного голоду 1921–1923 рр. в Україні: суспільно-економічні причини // Масовий штучний голод 1921–1923 рр. (до сотих роковин): матеріали Міжнародної науково-

маловідомих аспектів означеної наукової проблеми, що потребують ґрунтового аналізу та узагальнення.

Посуха, що навесні-влітку 1921 р. вразила степові регіони радянської України, завдала відчутної шкоди зерновим посівам і травам. Природне лихо знищило орієнтовно 26% засівних площ УСРР, зокрема у Миколаївській губернії – 65%, Катеринославській губернії – 64%, Запорізькій – 63%, Одеській – 45%, Донецькій – 40% та Кременчуцькій – 19%. Також значного впливу негоди зазнав південь Полтавської губернії³.

Принагідно зазначимо, що у 21 повіті п'яти степових губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької й Донецької) хлібороби не змогли зібрати навіть висіяного насіння. У решті повітів означених губерній чистий збір хлібів не сягав більше 5 пудів на людину. Цього могло вистачити лише на те, аби не вмерти з голоду⁴.

І трапилося це в той момент, коли селянські господарства України (особливо її південних регіонів) були до межі виснажені продрозкладковим грабунком 1920/1921 господарського року. За цей час більшовицьким продовольчим органам вдалося вилучити майже 76 млн пудів хліба, з яких 47 млн припадали саме на п'ять вищезгаданих губерній⁵. Крім того,

практичної конференції (30 вересня 2021 р.). – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2021. – С. 45–56; Байкеніч Д. В. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. та питання експорту українського збіжжя // Український селянин. – 2021. – Вип. 25. – С. 87–93. DOI:10.31651/2413-8142-2021-25-Baikienich; Гудзь В., Красько Н., Романенко Я. Голод 1921–1923 рр. на теренах Запорізької губернії: особливості та демографічні наслідки // Емінак. – 2023. – № 4 (44). – С. 105–124. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.4\(44\).678](https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).678)

³ Мовчан О. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.)... – С. 22–23.

⁴ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 2. – С. 60.

⁵ Петренко І. Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму та виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні // Вісник Чер-

необхідно врахувати значну масу продовольства, безсистемно реквізованого червоноармійцями. Таким чином, українське селянство Півдня опинилося перед обличчям лиха, не маючи старих запасів зерна. Вже через рік, у серпні 1922 р., в інформаційній довідці Одеської губернської комісії допомоги голодуючим (губдопгол) з цього приводу відверто наголошувалося:

«Неврожаї траплялися й раніше, але при інших умовах мирної обстановки. Населення, враховуючи їх періодичну можливість, посушливість клімату, пристосувалося мати постійні кормові та продовольчі запаси; втративши їх, воно виявилось безпорадним в боротьбі з лихом [...]»⁶.

Відносно кращою ситуація була в правобережних, північних та частково лівобережних регіонах УСРР. Тамтешній врожай оцінювався на рівні середньостатистичних показників, а на Чернігівщині перевищував навіть довоєнні обсяги⁷. Отож у регіонах, не зачеплених природним катаклізмом, врожайність у 1921 р. майже не поступалася звичайній нормі⁸.

Згідно звіту Української економічної ради (УЕР) Раді праці та оборони (РПО) (опублікованого в 1922 р.), валовий збір семи головних хлібів⁹ врожаю 1921 р. становив лише 298,5 млн пудів¹⁰. Цей показник дорівнював третині від середньостатис-

каського університету. Серія історичні науки. – Черкаси, 2023. – №2. – С. 89–90; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 634, арк. 20.

⁶ Голод 1921–1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. Упорядники: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Від. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 157.

⁷ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Оборона. – Харьков: 4-я государственная типография, 1922. – С. 40–41.

⁸ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 2. – С. 55.

⁹ До семи головних хлібів зараховують: жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, кукурудзу та просо.

¹⁰ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Оборона. – С. 40.

тичного обсягу зернових, що збирався в Україні до окупації радянською Росією. Зі свого боку нарком землеробства УСРР та член політбюро ЦК КП(б)У Дмитро Мануїльський на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У (9–13 грудня 1921 р.), посиляючись на підрахунки наркомату продовольства, повідомив, що на той час загальний збір зернових досягнув 460 млн пудів¹¹.

Про стрімке поглиблення кризи з посівами зернових на ланах південних губерній УСРР комуністичні керманічі знали вже наприкінці весни 1921 р. Ще у квітні 1921 р. В. Ленін доручив усім губернським виконавчим і революційним комітетам терміново організувати статистичну роботу по виявленню розмірів посівних площ, кількості худоби, спостереження за станом посівів і трав¹². Наприкінці травня вийшла постанова РНК УСРР, згідно якої на органи статистики покладався обов'язок пильно спостерігати за станом врожаю¹³. Показники вимірювалися за 5-ти бальною шкалою, згідно якої обраховувався ймовірний врожай. Таким чином, упродовж травня–липня 1921 р. чітко прослідковувалася негативна динаміка стану основних чотирьох хлібів – 15 травня фіксували 3,3 бали, а вже 15 липня показник знизився до 2,5¹⁴. 11 червня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову

¹¹ Наслідки врожаю // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 14 грудня.

¹² Декреты Советской власти. Т. XIV. Апрель 1921 г. / Рос. центр хранения и изучения документов новейшей истории, Ин-т рос. истории Рос. Академии наук. – М.: Археографический центр, 1997. – С. 170.

¹³ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат Юстиції УРСР. – 2-е офіц. вид. – Харків: Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. – Ч.10. –Ст. 269. (Далі – ЗУ України).

¹⁴ Baikienich, D. The territory of the spread of mass man-made famine of 1921–1923 in Ukraine in the politics of the communist regime. // Український селянин. – 2022. – Вип. 28. – С. 28. Doi: 10.31651/2413-8142-2022-28-Baikienich

про регулярне надходження з губерній (щотижня) даних про стан врожаю¹⁵.

Крім того, центру про погіршення становища на місцях регулярно сигналізували регіональні функціонери. Наприклад, Миколаївський губземвідділ ще в травні 1921 р. інформував вищі органи влади, що «стан хлібів у південній частині губернії, повітах Дніпровському та південній і середній частині повіту Херсонського та Миколаївського погані». Зазначалося, що «дують сухі південні вітри і посіви вигорають. Є райони, де, окрім молочаю, ніякої рослинності немає»¹⁶. Миколаївська влада добре усвідомлювала, що насувається голод. Вже у липні 1921 р. місцева преса повідомляла: «Голод загрожує не лише містам, але й частині сіл нашої губернії»¹⁷. Так само очільники Донецької губернії попереджали ЦК КП(б)У та РНК, що майже 80% врожаю в Маріупольському повіті були знищені негодою, тому на нього не можна було покладати надій щодо збору продподатку. Підкреслювалося, що «там неврожай [...] не менший, ніж в Поволжі»¹⁸.

Ба більше, очільник РНК УСРР Х. Раковський у спілкуванні з В. Леніним чітко зазначив, що у владних кабінетах Харкова знали вже в червні 1921 р. про загрозу не лише недороду, але й виникнення в республіці голоду. Зокрема, він підкреслив:

«[...] про наближення українського голоду ми мали дані в червні. Ще українським ЦВКом було скасовано постанову УЕР, щоб відправити до неврожайних губерній слідчі комісії для з'ясування стану речей і було скасовано цю постанову з чисто політичних міркувань – не створювати паніки»¹⁹.

¹⁵ Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні... – С. 8.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 1, спр. 534, арк. 87.

¹⁷ Накануне реализации урожая // Красный Николаев. – 1921. – 21 июня.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 170, арк. 96; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 397, арк. 56.

¹⁹ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 84.

На наш погляд, знати завчасно про насування лиха і не запобігти йому – рівноцінне умисному скоєнню злочину. С. Кульчицький, досліджуючи багато років означену проблему, дійшов однозначних висновків:

«[...] у 1921 р. державна партія скористалася катастрофічною посухою, щоб застосувати (мабуть вперше в сучасній історії) терор голодом, спрямований проти селянських повстанців, а фактично – проти всього сільського населення південних губерній України»²⁰.

Ще влітку – восени 1921 р. ситуацію можна було нормалізувати та запобігти масовому голоду. Для цього варто було вчасно розпочати проведення низки превентивних заходів, зокрема відмінити оподаткування постраждалих від посухи районів, скасувати довиконання продрозкладки, відмовитися від ідеї прикріплення до врожайних українських губерній голодуючих поволзьких тощо. Наприклад, населення Нижнього і Середнього Поволжя вже в травні 1921 р. було звільнене Москвою від сплати всіх податків²¹. Заразом позитивно вплинула б термінова закупівля хліба та насінневого матеріалу за кордоном. У Москві вже був досвід відповідних імпорتنих операцій, на які виділялися значні кошти. Зокрема, 27 липня 1921 р. на засіданні ЦК допомоги голодуючим при ВЦВК РСФРР Л. Каменев повідомив, що уряд асигнував 12 млн руб. золотом на закупівлю на зовнішніх ринках насіння для потреб постраждалих від голоду російських провінцій²². Також необхідно було розробити план перекидання надлишків зерна із врожайних українських губерній в охоплені недородом, замість того, аби планувати їх відправку до Росії. Тому цілком слушною є теза С. Кульчицького, що вчасний «перерозподіл

²⁰ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – К.: «Основи», 1996. – С. 42.

²¹ По Радянській Росії // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 2 липня.

²² Закупка семян за границей // Красный Николаев. – 1921. – 28 июля.

лишків на користь південних губерній міг запобігти голоду в Україні»²³.

Натомість більшовицька влада в УСРР, керуючись прагненням продемонструвати свою відданість інтересам «червоної метрополії», розглядала можливість збільшення податкового навантаження, щоб вилучити з України якомога більше зернових для задоволення російських промислових центрів та голодуючого Поволжя. Ще в травні 1921 р. В. Ленін, розмірковуючи про новий врожай, доводив українським керівникам, що «головне питання всієї радянської влади, питання життя і смерті для нас, – зібрати з України 200–300 мільйонів пудів»²⁴. Згодом, у липні 1921 р., він обраховував свої плани щодо українського зерна, спираючись на помилкові дані, представлені йому Х. Раковським. Останній на початку липня повідомив В. Леніну, що валовий збір хлібів в УСРР передбачався в межах 550–650 млн пудів. Відтак очільник РСФРР робив доволі прості розрахунки. Він залишав 150 млн пудів для посіву та 300 млн на харчові потреби селян і свійської худоби. Решту (150 млн пудів) відводив на продподаток. З цього приводу В. Ленін писав:

«Якщо поставити на Україні армію з голодних губерній, цю остачу можна було б зібрати (податком + товарообмін + особливими реквізиціями з багатих на допомогу голодним) повністю»²⁵.

Встановлений у березні 1921 р. обсяг продподатку в 117 млн пудів не був остаточним. Ця цифра могла коливатися в залежності від існуючої економічної ситуації та бажання влади. Ще до початку продподаткової кампанії Укрстатбюро вважало за можливе отримати лише 112 млн пудів зернових. Проте ставленики російського комуністичного режиму в УСРР

²³ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 24.

²⁴ Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1975. – Т. 52. – С. 196.

²⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К., 1974. – Т. 44. – С. 63.

прагнули закріпити свою владу шляхом максимального забезпечення лояльних категорій споживачів та одночасно продемонструвати свою відданість продовольчим інтересам Москви. Низка партійно-радянських бонз намагалася вислужитися перед Кремлем, заробивши собі додаткові політичні дивіденди. Тому наркомат продовольства УСРР сформував спеціальну комісію, що провела власні розрахунки та підвищила повітові податкові ставки і, зрештою, отримала цифру в 126 млн пудів. Пізніше, на пленумі ЦК КП(б)У, ставки були вчергове переглянуті та збільшені. Як наслідок, кошторис хлібонадходження зріс до 133 млн пудів, плюс 18 млн пудів помельного податку. Досягти цього хотіли «завдяки збільшеному обчисленню платників великого землекористування»²⁶.

Примітно, що посилення податкового тягаря відбувалося, передусім, у повстанських повітах, де тривав спротив злочинній політиці російського комуністичного режиму. У розмові з В. Леніним 28 липня 1921 р. нарком продовольства УСРР Мирон Владіміров акцентував:

«Я і так підвищив у максимальних розмірах ставки відповідно до стану повітів у політичному плані [...] Запропоновані підвищення ставок стосуються переважно бандитських повітів»²⁷.

Ці слова можуть свідчити про прагнення більшовиків, шляхом штучного створення кризових продовольчих умов, знищити український повстанський рух. Подальший розвиток подій засвідчив, що відповідна політика мала успіх для режиму. На VI Всеукраїнському з'їзді рад (14–17 грудня 1921 р.) Раднарком УСРР звітував, що «у справі ліквідації бандитизму» 1921 р. був найуспішнішим: знищено 52 великих і середніх повстанських формувань²⁸.

Поряд із тим, очільник Центрального статистичного управління (ЦСУ) РСФРР Павло Попов, ознайомившись із україн-

²⁶ Ленинский сборник. – М.: Партийное издательство, 1933. – Т. XXIII. – С. 125.

²⁷ Там же. – С. 119.

²⁸ Гудзь В., Красько Н., Романенко Я. Голод 1921–1923 рр. на теренах Запорізької губернії: особливості та демографічні наслідки... – С. 112–113.

ськими податковими ставками, дійшов висновку, що вони ніяк не могли забезпечити надходження 133 млн пудів зерна. Спілкуючись із В. Леніним 28 липня 1921 р. він, підкреслив, що, за його розрахунками, українські ставки давали не більше 83 млн пудів. Відтак він пропонував їх збільшити відповідно до своїх обчислень. Рекомендувалося перевести частину українських повітів (передовсім охоплених повстанством) у більш високі розряди врожайності. Це могло дати додатково 20–25 млн пудів, оскільки, на думку П. Попова, українські методи обрахунку врожайності, на відміну від московських, давали заниження показників на 30–45%. До того ж він закликав розширити шкалу врожайності, створивши три нові розряди для регіонів, де зернові збори із десятини становила 80 і більше пудів. Таких повітів, відповідно до московського методу, нараховувалося не менше 25. Такі маніпуляції могли гарантувати ще від 4 до 6 млн пудів. Отже, московські статистики пропонували обрахувати загальний обсяг продподатку в 100–107 млн пудів. З помельного податку мало надійти ще 17 млн пудів. У загальному передбачалося отримати майже 120 млн пудів, з яких 60 млн зараховувалися на користь Росії²⁹.

Зрештою, після обговорень цього питання між Харковом і Москвою, республіканське керівництво переглянуло свої розрахунки й 29 липня надало гарантії політбюро ЦК РКП(б) щодо збору в Україні 100 млн пудів хліба за продподатком. Фактично було взято до виконання план П. Попова. Того ж дня це рішення було затверджене в Кремлі³⁰.

Погубернський розподіл податку був наступним: Одеська губернія – 12,9 млн пудів, Миколаївська – 11,2 млн, Запорізька – 8,7 млн, Донецька – 6,5 млн, Катеринославська – 2,4 млн, Кременчуцька – 4,4 млн, Волинська – 4,1 млн, Київська – 10,3 млн, Подільська – 16,7 млн, Полтавська – 8,2 млн, Харківська –

²⁹ Ленинский сборник. – Т. XXIII. – С. 120.

³⁰ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 192, л. 4.

7,5 млн, Чернігівська – 7,1 млн³¹. Таким чином, постраждалим від посухи п'яти степовим губерніям було нав'язано абсолютно непомірні обсяги хлібоздачі. Вони сукупно мали дати майже 42% плану. І це в той час, коли валовий збір семи головних хлібів у Запорізькій губернії становив лише 5,1 млн пудів, у Катеринославській – 4,8 млн, Миколаївській – 3,6 млн, Одеській – 12,4 млн та Донецькій – 12,9 млн³².

Абсурдність ситуації з оподаткуванням регіонів, що постраждали від неврожаю, добре видно на прикладі волостей Донецької губернії. Зокрема, у Луганській волості Бахмутського повіту під посівами у 1921 р. було 5,3 тис. десятин. Із них повністю загинуло від посухи майже 2,7 тис. Врожайність зернових становила від 3 до 10 пудів з десятини. Зібрали врожай 24,1 тис. пудів. Водночас на волость наклали 25,6 тис. пудів продподатку (з яких до грудня 1921 р. змогли сплатити 8,8 тис.). Кількість їдців у волості становила 11 тис. осіб. Для їхнього прогодування до нового врожаю 1922 р. потребувалося 49,5 тис. пудів збіжжя. Також 30 тис. пудів вимагала посівна кампанія 1922 р. для засіву 4,3 тис. десятин. Констатувалося, що «старих запасів хліба зовсім немає. Немає також запасів фуражу»³³.

Наявна продовольча криза неминуче призводила до голоду. Однак більшовицьке керівництво республіки на догоду Кремлю не поспішало звільняти Луганську волость від оподаткування, відтягуючи час у бюрократичній тяганині аж до середини грудня 1921 р., коли колегія опродкомтударма постановила звільнити волость лише на 50% від сплати податку на хліб і фураж, передавши пропозицію на затвердження наркомпроду. Однак до цього часу вже визріло важке продовольче становище Луганської волості. Відзначалися випадки численних смертей «на ґрунті голодування». Значна частина

³¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 397, арк. 116.

³² Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Обороне... – С. 41.

³³ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 978, арк. 4, 7, 9.

населення харчувалася сурогатами. Повідомлялося, що лише незначна кількість людей могли існувати до нового врожаю за рахунок своїх запасів. Через відсутність насіння, частина озимого клину виявилася незасіяною. Подібна картина спостерігалася також в інших волостях Донецької губернії³⁴.

У Запорізькій губернії отриманий врожай не міг покрити й 30% потреб селянського населення, однак владою проводилося «жорстоке стягнення продподатку»³⁵. Водночас Запорізький губком КП(б)У розглядав визначене йому податкове навантаження неприйнятним. Комітетом пропонувалося весь податок лишити для внутрішніх потреб, які передбачалося скоротити до мінімуму. Заразом результати продовольчої роботи по збору продподатку демонстрували, що запланований вивіз із губернії 1 млн пудів був абсолютно нездійсненим завданням. Також наголошувалося, що відправка у серпні 1921 р. Донбасу 130 тис. пудів збіжжя могла спричинити серйозну кризу забезпечення внутрішніх потреб губернії³⁶. Принагідно наголосимо, що з початком продподаткової кампанії Запорізька губернія фактично лишилася без старих запасів зерна, що були реквізовані під час виконання продрозкладки³⁷. Запорізький губдопгол на початку 1922 р. навів дані, що за першу половину 1921 р. Запоріжжя передало Москві та Донбасу 7 млн пудів хліба. Приблизно стільки ж вивезли з губернії «мішечники»³⁸. Схожі процеси були притаманні також решті охоплених неврожаєм південних губерній УСРР³⁹.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 978, арк. 4, 7, 9; спр. 979, арк. 3, 6, 24; спр. 981, арк. 3, 9, 55, 185, 199; спр. 986, арк. 4, 19–19 зв.

³⁵ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 143.

³⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 436, арк. 116 зв.

³⁷ Петренко І. Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму та виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні... – С. 89.

³⁸ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 94.

³⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 506, арк. 34, 37; ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 81, арк. 76 – 76 зв.

Москва конче потребувала збіжжя з радянських хлібопродукуючих окраїн. На початку серпня 1921 р. Росія відчувала значний дефіцит зернових, а через голод в Поволжі не було змоги отримати достатні хлібні ресурси всередині самої федерації. Станом на 1 серпня 1921 р. російські продоргани мали у розпорядженні майже 11 млн пудів зернопродуктів, водночас для покриття запланованих видатків лише в серпні потребувалося 16,7 млн пудів⁴⁰.

У липні 1921 р. В. Ленін, аналізуючи інформацію, надану членом колегії наркомпрода РСФРР Мойсеєм Фрумкіним, запланував вивезти з України щонайменше 40 млн пудів хліба нового врожаю. Наприкінці липня українське політбюро, бажаючи продемонструвати більшовицькому центру ефективність свого управління, зобов'язалося спрямувати на користь Росії 50 млн пудів збіжжя, отриманого за продподатком, а також від надходжень за товарообміном. Заразом третину зернового фонду комнезамів, що визначався в 17 млн пудів, передбачали вивезти на Північ для обміну на промтовари. Отже, для радянської Росії загалом виділялося до 60 млн пудів українського хліба⁴¹.

Означений обсяг становив левову частку від запланованого хлібного продподатку в 100 млн пудів, остаточно затвердженого політбюро ЦК РКП(б) на вечірньому засіданні 29 липня 1921 р.⁴² Це, у свою чергу, ставило під загрозу нормальне продпостачання внутрішньоукраїнських споживачів, річне забезпечення яких потребувало щонайменше 60–70 млн пудів.

Володіючи даними щодо реальних перспектив хлібозаготівельної кампанії в Україні, В. Ленін у серпні – вересні 1921 р. зробив власні обчислення надходжень українського зерна для покриття російських потреб. Цього разу кремлівський очіль-

⁴⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 399, арк. 56.

⁴¹ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 44. – С. 59; Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 30; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 16, арк. 33 зв.–34, 35–35 зв.

⁴² РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 192, л. 4.

ник зажадав вивезти 57 млн пудів: 40 млн з продподатку, а решту покрити хлібом від помельного збору. Таким чином, фактично весь український помелподаток мав спрямовуватися на користь Росії. Хоча, заради правди, треба сказати, що В. Ленін у своїх розрахунках припускав вилучити для потреб Росії й усе збіжжя, що мало надійти від товарообміну (орієнтовно 10 млн пудів). У такому разі загальний обсяг зерна, призначеного для російських споживачів, збільшувався до 67 млн пудів⁴³.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У на початку вересня 1921 р. підраховали, що із запланованих продподаткових надходжень Москві могли виділити не більше 8 млн пудів збіжжя, оскільки мінімальний витратний кошторис для республіки становив 70 млн пудів. Поза тим, 15 млн пудів виділяли на потреби комнезамів та 1,5–2 млн на забезпечення Криму (18 жовтня 1921 р. було утворено Автономну Кримську Соціалістичну Радянську Республіку в складі РСФРР). Незважаючи на це, М. Фрумкін, який перебував тоді в Харкові, змусив республіканське керівництво «встановити кількість хліба, яку Україна зобов'язана дати Росії як мінімальну, в 30 млн пудів, навіть на шкоду власному постачанню». Також українські комнезами мали перераховувати на користь російських голодуючих 50 % свого продовольчого фонду⁴⁴.

Проте такий обсяг не задовольняв потреб Москви. Надалі політбюро ЦК РКП(б) відкинуло харківські рішення й 19 вересня 1921 р. ухвалило одержати з України 57 млн пудів. В'ячеслав Молотов (секретар ЦК більшовицької партії) надіслав партійно-радянському керівництву УСРР телеграму з вимогою, «щоб єдина мінімальна цифра для хліба, який підлягає вивезенню до РСФРР, вважалася б п'ятдесят сім мільйонів пудів»⁴⁵.

⁴³ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 44. – С. 444; Ленинский сборник. – М.: Партийное издательство, 1933. – Т. XXIII. – С. 125.

⁴⁴ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 35.

⁴⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 397, арк. 20; РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 208, л. 3.

Наказувалося звернути увагу на негайне збільшення кількості вагонів, які щоденно відправлялися до Росії.

Водночас РПО погодила план розподілу російських хлібних ресурсів на 1921/1922 р. За ним обсяг запланованого вивезення збіжжя з УСРР до Росії остаточно збільшувався з 30 до 57 млн пудів. Його надходження розділялося на дві черги: перша – 30 млн, друга – 27 млн. Також сформували особливу комісію, що мала стежити за своєчасним виконанням поставок хліба з України⁴⁶.

Х. Раковський у звіті до Москви від 20 вересня 1921 р., по суті, погодився із вищезгаданими зобов'язаннями. Зокрема, він зазначав: «У губерніях Полтавській, Кременчуцькій, Чернігівській, Волинській і Подільській, не дивлячись на слабкість місцевого апарату в двох останніх губерніях і на деякі зроблені помилки, надходження продподатку йде вище, ніж задовільно. Приблизно таке ж становище і на Харківщині. Погана ситуація в Одеській, Миколаївській, Олександрівській, Катеринославській та Донецькій губерніях, де становище ще гірше, ніж ми собі уявляли. Ми залишаємося на нашому зобов'язанні п'ятдесят сім мільйонів, але при умові, що товарообмінна операція, для якої на Правобережжі з'ясовуються кращі перспективи, не буде зірвана [...]»⁴⁷.

З огляду на те, що продподатку не вистачало для задоволення потреб Червоної армії, робітників та інших груп споживачів, а також задля концентрації в руках держави максимальних хлібних ресурсів, 23 вересня 1921 р. постановою РНК УСРР (на виконання відповідного рішення кремлівського політбюро від 10 вересня) було заброньовано виключно для державної (наркомпродівської) товарообмінної хлібо-фуражної заготівлі Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Кре-

⁴⁶ Протоколи Президиума Госплана за 1921–1922 гг. – М.: Экономика, 1979. – Т. 1. – С. 87.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 35, арк. 38.

менчуцьку та Чернігівську губернії⁴⁸. Заразом із неврожайних Донецької, Запорізької та Катеринославської губерній дозволявся вивіз збіжжя по УСРР і за її межі відповідно до нарядів наркомату продовольства. Із Харківської, Одеської та Миколаївської губерній зернопродукти могли «[...] провозитися вільно без спеціальних дозволів наркомпроду виключно в межах України»⁴⁹.

У перші місяці хлібозаготівельної кампанії 1921/1922 р. до Росії було відправлено відносно незначні обсяги зерна. Так, за серпень – 728 вагонів, у вересні – 1046, і додатково 391 вагон – Криму та 155 – на Кавказ⁵⁰. Радянська метрополія не могла вдовольнитися таким станом речей. Кремль вимагав від харківських ставлеників посилення ефективності в роботі та швидкого нарощування продовольчих поставок.

Проте перед урядом УСРР та продорганами стояли суттєві труднощі, що перешкождали повноцінному виконанню завдань більшовицького центру. Зокрема, існувала недостатня злагодженість комунікації наркомпроду та округу шляхів сполучення з їхніми органами на місцях. Через це фіксувалися проблеми із реалізацією нагальних директив. Також воєнні перевезення в губерніях забирали значну кількість «порожняку», що не доотримували продовольчі служби. Спостерігалися перманентні труднощі із локомотивами та паливом, нестача технічних і матеріальних засобів (дефіцит деревини, цвяхів, покрівельного заліза тощо), робочої сили. Недостатність продовольчих ресурсів для натурпреміювання робітників-ремонтників не дозволяла збільшити полагодження вагонів до стовідсоткової норми (особливо 1-ї категорії). Водночас була кричущою проблема, коли до Росії відправляли справний

⁴⁸ ЗУ України. – 1921. – Ч. 19. – Ст. 545.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 2057, арк. 16; РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 200, л. 1.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 539, оп. 1, спр. 119, арк. 74 зв.; Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Обороны... – С. 598.

порожняк, а назад повертали одиничні вагони, уникаючи рівноцінного обміну. Поряд із тим, Москва затягувала відправку до України власних залізничних маршрутів, що передбачалося відповідними домовленостями, тому значний відсоток російських нарядів змушені були закрити українськи рухомим складом. Був тривалий простій вагонів під розвантаженням та завантаженням продовольчих та інших вантажі, що затримувало своєчасну відправку продмаршрутів. Констатувалися труднощі із підвозом збіжжя із зсипних пунктів до залізничних станцій. Відчувався брак тари та мішків для зерна та борошна, які мали постачатися з Росії, однак надходили із великими затримками та обмеженнями. Значна маса зерна псувалася через тривале й неправильне зберігання, що спричиняло його нестачу⁵¹.

На початку жовтня 1921 р. було вирішено довести норму завантаження зерна у врожайних Волинській та Подільській губерніях до максимальних обсягів, у залежності від наявних вагонів і палива⁵². До Росії мала направлятися половина від укомплектованих продовольчих ешелонів. Однак останнє рішення викликало обурення кремлівської верхівки. В. Ленін вважав це порушенням попередніх домовленостей щодо твердої норми щоденного відпуску зерна для Росії в кількості 395 вагонів. Оскільки тогочасне середньодобове завантаження збіжжя по Україні становило 660 вагонів, запропоновані Харковом 50% зменшували російську частку до 330 одиниць. Нестача в 65 вагонів мала покриватися за рахунок ресурсів Чернігівської губернії. Також до 395 вагонів не зараховували продвантажі для Криму⁵³.

Передбачалося, що Росія направить до України 80 залізничних маршрутів. Харків надав Москві список пунктів, де мало відбуватися їх завантаження зерном. УЕР пропонувала

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 539, оп. 1, спр. 119, арк. 62 зв–63.

⁵² Там само, арк. 10 зв.

⁵³ Ленинский сборник. – Т. XXIII. – С. 139.

округу шляхів сполучення зв'язатися з наркоматом шляхів сполучень щодо пришвидшення прибуття означених поїздів, оскільки становище із перевантаженням зсипних пунктів на Правобережжі було критичним і вимагало негайного надходження «порожняка»⁵⁴. Зрештою, кількість маршрутів на жовтень була збільшена до 110⁵⁵. Станом на 28 жовтня 1921 р. із Росії надійшло 44 маршрути і ще 11 були на підході до УСРР⁵⁶.

Принагідно зазначимо, що у першій половині жовтня 1921 р. спостерігалось суттєве відставання продорганів УСРР у відвантаженні збіжжя Росії. Із 1 по 18 жовтня північному сусіду передали 2150 вагонів зерна, хоча мали направити, за умови цілковитого виконання завантаження, 3715 одиниць⁵⁷.

УЕР доручила продорганам надолужити відставання в роботі, покривши наявний дефіцит. Заразом погодили посилити відправку продовольства до Росії з 23 жовтня. Укрнаркомпрод та уповноважений наркомату шляхів сполучень мали спільно розробити план здачі продовольства Росії за рахунок скорочення внутрішньоукраїнських перевезень. Для охорони російських продовольчих вантажів залучали військових⁵⁸.

Вже 19 жовтня УЕР ухвалила розпорядження забронювати з 21 по 28 жовтня усе Правобережжя, а також Полтавську та Кременчуцьку губернії для відвантаження зерна виключно в інтересах Москви, окрім двох маршрутів, що формувалися в Полтаві для Донбасу. Окремо вимагалось отримувати кожні два-три дні відомості про завантаження продовольства у Чернігові та його відправку на північ по лінії Чернігів – Гомель⁵⁹.

На затвердження до Москви направлено план перевезення продовольчих вантажів до Росії. Починаючи з 21 жовтня,

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 539, оп. 1, спр. 119, арк. 20.

⁵⁵ Там само, арк. 55.

⁵⁶ Там само, арк. 55, 64 зв.

⁵⁷ Там само, арк. 38, 48.

⁵⁸ Там само, арк. 37 – 38.

⁵⁹ Там само, арк. 37 – 38, 43.

з Київського та Черкаського районів мали щоденно відправляти загалом 229 вагонів із хлібом. Ще 100 вагонів – з Бахмацького та Полтавського районів. Чернігівська губернія була зобов'язана перекидати на Північ по Києво-Воронезькій залізниці 75 вагонів на добу. Водночас 25 вагонів йшли в рахунок Ростова-на-Дону. Таким чином, сукупний щоденний обсяг хлібопоставок до РСФРР становив 429 вагонів⁶⁰.

Варто підкреслити, що В. Ленін був украй незадоволений обсягами і темпами постачання збіжжя з України. Лідер більшовиків обурювався, що з 1 по 23 жовтня до РСФРР надійшло лише 3013 вагонів із хлібом замість запланованих 4170 (водночас за даними УЕР на 23 жовтня недостача становила 672 вагони). Він дав українським партійцям три тижні на виправлення ситуації, а інакше Кремль погрожував направити в УСРР свого уповноваженого для досягнення результативності в роботі⁶¹.

Із 1 по 25 жовтня 1921 р. загалом по Україні було завантажено продовольством 9204 вагони. Із них до центральних регіонів Росії відправлено 3444, на Кавказ – 414, до Криму – 240 (разом 4098 вагонів). Також було виділено 2123 вагони для Донецького басейну. Відтак, для решти споживачів України залишалось майже 3 тис. вагонів, значна частина яких призначалася для забезпечення червоноармійців⁶².

Вже 5 листопада М. Владіміров доповідав, що впродовж жовтня до РСФРР змогли відправити 4382 вагони з хлібом. Заразом 352 одиниці передали Криму (з яких 235 для забезпечення військових) та 414 для споживачів Кавказу. Сукупна кількість відправленого становила 5148 вагонів (майже 5 млн пудів)⁶³. Водночас, згідно зі звітом УЕР для РПО, радянській

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 539, оп. 1, спр. 119, арк. 48.

⁶¹ Ленинский сборник. – Т. XXIII. – С. 136–137, 139.

⁶² ЦДАВО України, ф. 539, оп. 1, спр. 119, арк. 64 зв.

⁶³ Там само, арк. 75 зв.

Росії передали 4450 вагонів зерна, що збільшує загальний обсяг поставки до 5216 одиниць⁶⁴.

Побутує думка, що більшість українського хліба відправлялася до Поволжя для порятунку російських голодуючих. Направду часто було навпаки, у вражені голодним лихом регіони РСФРР надходила менша його частина. Скажімо, із 258 вагонів, що спрямовували до Росії у вересні – жовтні 1921 р. із Чернігівської губернії, для Поволжя виділялося лише 74 одиниці. Решту розподілили між Москвою (164 вагони) та Брянськом (20 вагонів)⁶⁵. Так само дані щодо вивезення зерна з Подільської губернії впродовж серпня – грудня 1921 р. демонструють, що основна маса хліба, спрямованого до Росії, йшла до Москви, Петрограду, Смоленська та інші міста й регіони, досить далекі від Поволжя. Характерно те, що вивозилися найбільш цінні зернові культури – пшениця та жито⁶⁶.

У той час, коли мільйони пудів українського збіжжя прямували до Росію, владні органи УСРР 19 жовтня 1921 р. розіслали в губернії телеграму промовистого змісту:

«Значну частину південних губерній охопив недорід, через що створюється реальна загроза голоду багатьом тисячам людей і селянської худоби [...] ЦК, ВУЦВК, Наркомзем і Наркомпрод звертаються до врожайних губерній з проханням негайно організувати широкий збір серед селянства сурогатів харчування, а саме: жолудів, каштанів, висівок тощо»⁶⁷.

До цієї акції залучали селян та червоноармійців. Відповідні сурогати (замість вивезеного до Росії хліба) йшли на прогодування голодуючих у південних регіонах України.

Стрімке наростання продовольчої катастрофи у степовій смузі УСРР, поява випадків голодних смертей, які були зареєстровані, зокрема, в Гуляйпільському повіті Запорізької губер-

⁶⁴ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Оборона... – С. 598.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 539, оп. 1, спр. 119, арк. 64 зв.

⁶⁶ Там само, ф. 340, оп. 2, спр. 2138, арк. 19–23.

⁶⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 443, арк. 301.

нії вже на початку жовтня 1921 р.⁶⁸, спонукали регіональну владу оперативно реагувати та просити Харків про допомогу.

Зокрема, Запорізький губком виявив ініціативу, звернувшись до вищих владних інстанцій із проханням визнати регіон голодуючим. М. Владіміров 6 жовтня 1921 р. з цього питання цинічно повідомляв ЦК КП(б)У:

«Запорізька губернія щодо врожаю мало чим відрізняється від значної частини Донецької, Катеринославської та Миколаївської губерній, між тим, жодну з них ми не оголошували голодуючою. Це пояснюється двома причинами: по-перше, відомою строкатістю неврожайності, оскільки поряд із волостями, дуже сильно постраждалими від неврожаю, трапляються й інші, які постраждали менше; по-друге, всі наші південні губернії, що постраждали від неврожаю, належать до тієї групи українських губерній, які мали найбільш потужні та великі селянські господарства та які, не дивлячись на військові операції, не можуть бути навіть приблизно поставлені на одну дошку з голодуючими губерніями радянської Росії, де декілька років суворо проведеної розкладки дійсно вилучили у селян всі надлишки»⁶⁹.

Більшовицька верхівка УСРР не поспішала офіційно визнати степові українські губернії голодуючими. Такий крок міг негативно вплинути на продподаткову кампанію, що була в розпалі, та загрожувати постачанню продвантажів до Росії. Водночас не було відповідної санкції Москви.

Запорізькій губернській владі пропонувалося продовжувати виконання продподаткового плану, виявляючи селянські господарства, здатні сплатити податок. Заразом висловлювалася критика на адресу Запорізького губкому КП(б)У, який, на думку наркома продовольства,

«все більше і більше переймаючись тим враженням, яке справляють картини недоїдання й безгодівлі, починає малювати становище Запорізької губернії все більш похмурими фарбами [...]».

⁶⁸ Голод 1921–1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів... – С. 37.

⁶⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 414, арк. 144.

Зрештою, М. Владіміров констатував:

«[...] особисто вважаю цілком неправильним оголошення Запорізької губернії голодуючою, й максимально, що ще може зробити центр, це своєчасно забезпечити її хоча б мінімальним посівним фондом на весну й [...] замінити їй хлібний податок іншими податками, в першу чергу м'ясним».

Того ж дня відповідне рішення було надіслане Запорізькому губкому КП(б)У за підписом секретаря ЦК КП(б)У Дмитра Лебедея⁷⁰.

У результаті, вже в листопаді 1921 р. Запорізька губернія була охоплена жахіттями стрімко наростаючого голоду (особливо в Гуляйпільському повіті). Відсутність хліба змушувала селян йти у виконком і вимагати продовольчу допомогу. Також просили забрати їхніх дітей в дитячі притулки, аби врятувати від голодної смерті. Через голод у Гуляйпільському та Мелітопольському повітах місцеве населення частково мігрувало у врожайні губернії⁷¹.

Станом на 1 грудня 1921 р. кількість голодуючих у Запорізькій губернії обраховувалася в понад 225 тис. осіб⁷². Голова ВУЧК Василь Манцев інформував республіканське керівництво:

«Продовольче становище з кожним днем загострюється. Серед робітників спостерігається прагнення піти з заводів [...] Ставлення до радвлади і комуністичної партії однозначно вороже. Загальне економічне становище губернії важке. Продовольство відсутнє. У Мелітопольському повіті половина населення харчується сурогатами хліба, через що виникають гострі шлункові захворювання [...] У Гуляйпільському повіті спостерігається масовий відхід селян на роботи на Донбас»⁷³.

Незважаючи на голод в УСРР, більшовики продовжували злочинну політику вивезення зерна з України. 10 листопада 1921 р. кремлівське політбюро, за ініціативи В. Леніна, ухвалило,

⁷⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 414, арк. 144–145.

⁷¹ Там само, спр. 643, арк. 90.

⁷² Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 96.

⁷³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 643, арк. 113.

«що повний збір продовольства в Україні, тобто 100%, має для РСФРР абсолютно докорінне значення. Також і доставка РСФРР 57 млн пудів»⁷⁴.

Перманентний тиск на Харків із Кремля мав свої «позитивні» результати. 5 листопада УЕР постановила надіслати телеграму РПО про підтвердження Україною зобов'язання щоденно вивозити до РСФРР 395 вагонів продовольства⁷⁵. Вже в листопаді російські споживачі відчули посилення української продовольчої «допомоги» у вигляді 5828 вагонів збіжжя. До підконтрольного Росії Криму та на Кавказ надійшло 381 та 476 вагонів відповідно. Все разом – 6685 вагонів (понад 6 млн пудів). Щоправда, в грудні поставки знову впали й загалом становили 4276 вагонів⁷⁶.

Не варто також забувати, що до Росії відправляли ледь не все продовольство, що збиралося під час кампанії допомоги голодуючим. Як згадував вже на початку січня 1922 р. нарком освіти УСРР Григорій Гринько:

«Майже до останнього часу, до З'їзду Рад (йдеться про VI Всеукраїнський з'їзд рад. – Авт.), питання про голодуючих України активно не ставилося. Ми всі наші сили, які направляли на допомогу голодуючим, направляли під гаслом – “Допомога голодуючим Поволжя” [...] Питання про голод в Україні почали підніматися в самий останній час»⁷⁷.

Ще 17 жовтня 1921 р. голова ВУЦВК Григорій Петровський у директиві губвиконкомом та губкомам КП(б)У писав:

«До цього часу на користь голодуючих Поволжя Україною зібрано лише 26 вагонів продуктів і зерна [...] Необхідно натиснути в усіх областях допомоги голодуючим, у тому числі в області добровільних пожертв, які необхідно до нового врожаю поступово встановити в якості постійних [...] Всі збори

⁷⁴ РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, спр. 228, арк. 1; Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 44. – С. 230.

⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 539, оп. 1, спр. 119, арк. 74.

⁷⁶ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Обороне... – С. 598.

⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 20, оп. 1, спр. 7, арк. 38.

негайно вантажити та відправляти в голодуючі губернії відповідно до наданих вказівок»⁷⁸.

І, дійсно, натиснути вдалося. До початку 1922 р. до РСФРР було відправлено 352 вагони відповідних продвантажів. Водночас в українські постраждалі регіони надійшло лише 30 одиниць⁷⁹. Хоча 14 січня 1922 р. степові регіони УСРР постановою⁸⁰ РНК офіційно, на республіканському рівні, визнавалися неврожайними⁸¹, однак за перший квартал 1922 р. їм було передано лише 117 вагонів продовольчої допомоги (у січні – 28, лютому – 13, березні – 76)⁸².

Співробітник ВУЦВК М. Сирота зазначав:

«[...] до березня місяця [1922 р. – І.П.] вся лінія боротьби з голодом в Україні може бути охарактеризована як “поволжська”».

До Поволжя відправлялося дві третини всієї зібраної допомоги в Україні. Доходило до відвертого абсурду, коли голодуючих Одещини занесли на так звану «червону дошку» за відправку Поволжю 58 вагонів продовольства. У той же час ЦК Допгол при ВУЦВК не завіз жодних продвантажів до Одеської

⁷⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 402, арк. 4.

⁷⁹ Отчет о работе Центральной комиссии помощи голодающим при Всеукраинском Центральном Исполнительном Комитете (за время с 1 января по 1 сентября 1922 г.). – Харьков, 1922. – С. 18.

⁸⁰ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 68–69.

⁸¹ У постанові не згадувалося про визнання губерній і повітів саме голодуючими, а йшлося про оголошення їх неврожайними, що має суттєву різницю. Водночас ще 6 грудня 1921 р. постановою пленуму ЦК Допгол при ВУЦВК Запорізька губернія, Таганрозький та Маріупольський повіти Донецької губернії, Катеринославський та Криворізький повіти повністю, частково Верхньодніпровський повіт Катеринославської губернії, Миколаївський, Херсонський і Дніпровський повіти Миколаївської губернії, Тираспольський повіт повністю й частково Одеський повіт Одеської губернії оголошувалися в тяжкому продовольчому становищі. Див.: ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 35, арк. 17.

⁸² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1034, арк. 1.

губернії за весь час боротьби з голодом⁸³. Ситуацію на Одещині могли врятувати хлібні ресурси відносно врожайних Первомайського та Балтського повітів, однак їхні можливості до зими 1922 р. вичерпалися, оскільки «весь час давали хліб для відправки до Поволжя»⁸⁴.

Отже, поки зерно систематично вивозилося до Москви, Поволжя, Криму та Кавказу або йшло на покриття видатків для РСЧА, голодуючі українські регіони отримували мізерну допомогу, окремі провінції взагалі були позбавлені підтримки. Означену тезу підтвердила інформація Запорізького губдопголу:

«[...] наряд на 90 вагонів хліба затверджений центром не реалізований навіть за листопад, не кажучи вже про грудень. Вислані представники до Глухова за 22 вагонами продовольства, що були пожертвовані Глухівськими комнезами, сидять в очікуванні порожняка в Глухові вже 6 тижнів і скільки ще там просидять, невідомо. За весь час, тобто за 2 місяці, рахуючи з моменту визнання центром факту голодуючих нашої губернії, губкомдопгол отримав та розподілив майже 20 тис. пудів»⁸⁵.

Згідно офіційного звіту ЦК Допгол, у грудні 1921 р. у Донецькій, Запорізькій, Катеринославській та Миколаївській губерніях (без Одеської) нараховувалося майже 1,25 млн голодуючих або понад 16% всього населення цих регіонів⁸⁶. У січні 1922 р. вже з Одеською губернією кількість потерпаючих від голоду сягала 1,9 млн осіб⁸⁷. Водночас в тогочасній урядовій пресі віднаходимо ще більш вражаючу інформацію, що вже наприкінці 1921 р. у п'яти губерніях голодувало 2,7 млн осіб

⁸³ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 137–138.

⁸⁴ Там само. – С. 89.

⁸⁵ Там само. – С. 58.

⁸⁶ Отчет о работе Центральной комиссии помощи голодающим при Всеукраинском Центральном Исполнительном Комитете (за время с 1 января по 1 сентября 1922 г.)... – С. 3.

⁸⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1034, арк. 1, 87.

(Катеринославська губернія – 678 тис., Запорізька – 250 тис., Донецька – 717 тис., Миколаївська 740 тис., Одеська – 352 тис.)⁸⁸.

У грудні 1921 р. з Москви до УСРР відправили спеціальну комісію у складі члена колегії наркомату продовольства РСФРР Івана Лобачева і співробітника Держплану, заввідділом статистики наркомату праці С. Струмліна. Її метою був «перегляд українського плану використання хліба та повного його узгодження з планом постачання РСФРР із тим, що у випадку скорочення українського плану, вся економія буде спрямована до Москви понад належні до вивозу з України по плану 30 млн пудів»⁸⁹.

Вже у січні 1922 р. Х. Раковський у особистому звіті В. Леніну (а не на широкий загал) фактично підтвердив, що трагічна ситуація з голодом в УСРР стала результатом не помилки, а цілком усвідомленої діяльності комуністичної влади:

«Я мушу констатувати: по відношенню до продовольчої та по-сівної потреб наших голодуючих губерній ми проявили злочинну недбалість [...] Це відбувалося тому, що ми в першу чергу мали радянську Росію та Донбас»⁹⁰.

Він чітко давав зрозуміти, що комуністичний режим до останнього, скільки це було можливо, намагався приховувати, затушовувати український голод, але в січні 1922 р. змушений був зізнатися, що

«далі закривати очі перед жахіттями голоду в українських губерніях, перед нечуваною загибеллю худоби, перед лютуючим тифом ми не можемо [...]»⁹¹.

Саме тому 16 січня 1922 р., комуністична влада змушена була зняти інформаційну блокаду з теми голоду в УСРР, оскільки вона набула розголосу в світі й подальше замовчування могло негативно вплинути на постачання закордонної допомоги. До

⁸⁸ Пилипенко С. Друге Надволжа // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 29 грудня.

⁸⁹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 242, л. 7; д. 243, л. 1.

⁹⁰ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 79.

⁹¹ Там само. – С. 84.

голодуючих місцевостей відряджалися спецкореспонденти, що мали висвітлити тамтешні біди у радянській пресі⁹².

Трагічним подіям, що розгорнулися на теренах окупованої радянською Росією України, свою оцінку дав очільник УНР Симон Петлюра:

«Для нас повинно бути ясным, що страшне нещастя, яке випало на Україну, є результатом не недороду, не неврожаю, а злочинної діяльності окупаційного уряду її, його бездарності і нездатності припинити лихо. Неврожаї можуть мати місце скрізь, у кожній державі, голод там, де є відповідні для цього соціальні передумови. І очевидним є, що моральними винуватцями голоду в Україні є та “влада” її, що вивезла з нашого краю всі запаси збіжжя, кинувши безборонний люд в обійми смерті голодної»⁹³.

З початку продподаткової кампанії і до 1 січня 1922 р. до РСФРР (включно з Кримом і Кавказом) згідно зі звітом УЕР загалом було відправлено 18,6 тис. вагонів зерна⁹⁴. За іншими даними – майже 18,9 тис. вагонів, загальною вагою 17,7 млн пудів. Із них вантажі Укрнаркомпроду становили 17,7 тис. вагонів (16,7 млн пудів)⁹⁵. Як доповідав Москві Х. Раковський:

«Я стверджую [...], що по 1 січня нами було відправлено до Росії, включаючи Кавказ і Крим, 18 497 тис. пудів хліба, що по 25 січня було відправлено ще 1169 вагонів хліба»⁹⁶.

І дійсно, 24 січня 1921 р. на засіданні УЕР М. Владіміров доповів, що за січень в Україні для різних адресатів було завантажено 2312 вагонів продовольства, з яких 1169 (понад 50%) спрямували російським контрагентам. Також 560 вагонів прибули до Донбасу для покриття продовольчих потреб

⁹² Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 69.

⁹³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 405, арк. 145.

⁹⁴ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Оборони... – С. 598.

⁹⁵ Сокирська В. В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс... – С. 443; ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 100, арк. 37.

⁹⁶ Голод 1921–1923 років в Україні. – С. 76.

місцевої промисловості. Проте саме тоді для української посівної кампанії виділили лише 283 вагони, а 250 одиниць – на забезпечення решти споживачів⁹⁷. Промовистим є зміст телеграми, що члени УЕР надіслали того дня В. Леніну:

«Вивіз хліба до Росії й доставка насіннєвого матеріалу в Поволжя є нашим першочерговим завданням [...] Інші потреби України зведені до абсолютного мінімуму»⁹⁸.

Узагальнюючи наявні архівні дані, бачимо, що всього за перший місяць 1922 р. із УСРР за нарядами комісаріату продовольства до центральних регіонів Росії вивезли щонайменше 826 вагонів зерна, на Кавказ 125 та до Криму – 303 (сукупно 1254 одиниці – орієнтовно 1,1 млн пудів)⁹⁹.

Крім прямого вивезення зерна, також дозволялося російським організаціям та підприємствам заготовляти хліб в українських губерніях для покриття власних потреб або забезпечення російських голодуючих, не дивлячись на їх бронювання виключно для державної товарообмінної заготівлі. Згадане бронювання було офіційно скасоване лише з 1 березня 1922 р¹⁰⁰. Однак вже у січні 1922 р., відповідно до розпорядження заступника російського наркома продовольства М. Фрумкіна та постанови УЕР, було надано право Центросоюзу (Центральний союз споживчих товариств Російської Федерації) акумулювати у Подільській та Київській губерніях 50 тис. пудів зерна для потреб голодуючих регіонів РСФРР¹⁰¹. Такі дії сприяли ще більшому вимиванню з УСРР наявних продовольчих ресурсів.

⁹⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1247, арк. 16.

⁹⁸ Там само, арк. 16.

⁹⁹ Сокирська В. В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс... – С. 443; ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 100, арк. 37.

¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 2047, арк. 15, 17.

¹⁰¹ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5460, арк. 510.

Виправдовуючись перед господарем Кремля, Х. Раковський акцентував на необґрунтованості звинувачень Харкова з боку московських функціонерів у намаганні залишити більше хліба для потреб України. Він заявляв:

«[...] якщо взяти цифри по 1 січня, то можна побачити, що з розподіленої у цей час кількості 48 480 тис. пудів хліба, 16 275 тис., тобто більше 1/3, було вивезено до Росії»¹⁰².

Ще у грудні 1921 р. Д. Мануїльський на VI Всеукраїнській партконференції з-поміж іншого зазначив,

«що огульний збір врожаю у 5 неврожайних губерніях – Донецькій, Миколаївській, Запорізькій, Катеринославській і частині Одеської [...] 82 млн. пудів».

За його обрахунками, для годівлі людей та худоби в цих губерніях протягом року за голодною нормою (12 пудів на душу населення й 3 пуди на худобу на рік) потребувалося 98 млн пудів. Відтак нарком резюмував:

«[...] зараз маємо дефіцит в 16 міл. за рахунок людського життя, за рахунок загибелі худоби. Ось, товариші, реальна правда»¹⁰³.

З іншого боку, представлені Д. Мануїльським цифри недостачі видаються дещо заниженими, оскільки відомо, що для річного прогодування виключно населення Одеської губернії не вистачало 10 млн пудів¹⁰⁴. У будь-якому разі вивезене до Росії збіжжя могло піти на покриття відповідної продовольчої нестачі, що врятувало б багатьох голодуючих українців, а проте – було витрачене на споживання російських робітників і селян.

Також пам'ятаймо, що значна маса хліба йшла на постачання частин окупаційної Червоної армії, що в значній мірі складалася з російського етнічного елемента, та військово-морського флоту. Окрім щомісячних витрат продовольства, для військових резервували спеціальний запас зернопродук-

¹⁰² Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 78.

¹⁰³ Наслідки врожаю // Вісті ВУЦВК. – 1921. 14 грудня.

¹⁰⁴ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 156.

тів обсягом 1,5 млн пудів¹⁰⁵. Наприкінці 1921 р. в УСРР та Криму дислокувалося орієнтовно 400 тис. червоноармійців¹⁰⁶.

Наприклад, у лютому 1922 р. наркомпрод дав вказівку Волинському опродкомгубу виділити Реввійськраді Чорноморського флоту 35 тис. пудів жита. Київські та волинські продовольці мали поставити Олександрівському та Миколаївському губвійськпродпостачам¹⁰⁷ 47 тис. та 25 тис. пудів зерна відповідно. Ці та решта хлібних нарядів для означених органів мали виконуватися без затримок, аби місцеві арміїці, перебуваючи в межах голодуючих губерній, не відчували продовольчих утруднень. Тоді ж М. Владіміров наказував подільським продорганам забезпечити поза всякою чергою Кримський військпродпостач 52 тис. пудів зерна¹⁰⁸. Водночас на початку лютого 1922 р. Київському опродкомгубу надійшла директива наркомпроду, зміст якої не потребує жодних коментарів:

«Всі попередні наряди, включно з лютневими, якими назначався вивіз зерно-хліба до Запоріжжя для голодуючих, анулюються»¹⁰⁹.

На засіданні найвищої компартійної колегії у Кремлі 31 грудня 1921 р. було ухвалено вивезти впродовж січня – лютого 1922 р. з УСРР 2 млн пудів насіння для голодуючих регіонів РСФРР. Показовим стало те, що Україна, відвантажуючи мільйони пудів посівного зерна для росіян, змушена була брати у Москви позику у 4 млн руб. золотом для закупівлі за кордоном насіння для власних потреб. Її мали покрити збіжжям із врожаю 1922 р. понад той обсяг, що передбачався для відправки до Росії. Під час роботи VI Всеукраїнської партконференції Д. Мануїльський у цьому контексті пропонував звер-

¹⁰⁵ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 78.

¹⁰⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 404, арк. 11.

¹⁰⁷ Губернський відділ військово-продовольчого постачання.

¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5460, арк. 764, 782, 784.

¹⁰⁹ Там само, арк. 767.

нутися до Кремля щодо виділення частини золотого запасу для купівлі іноземного зерна, оскільки, за його словами, на Україну насувалася катастрофа¹¹⁰. Тим самим УСРР свідомо чи несвідомо втягували в боргову залежність від російського радянського уряду.

Повертаючись до питання хлібних поставок, підкреслимо, що Харків зобов'язали впродовж січня – березня 1922 р. передати Росії сумарно 7,5 млн пудів хлібних вантажів. Курувати реалізацією цього завдання мала спеціальна комісія у складі Лева Троцького, Фелікса Дзержинського, Івара Смілги та Миколи Брюханова. На Х. Раковського та М. Владімірова покладалася відповідальність за відвантаження для РСФРР у 1921/1922 р. не менше 30 млн пудів збіжжя¹¹¹.

З настанням зими 1921/1922 р. ситуація з відсутністю продовольства та швидким наростанням голоду у південних регіонах радянської України з кожним днем ставала все критичнішою. Приміром, у січні 1922 р. голова Катеринославської губернської ради захисту дітей повідомляв Харків, що становище дітлахів було надзвичайно важким. Не було жодних ресурсів для допомоги, а відрахування та пожертви були незначними, не більше 2 тис. пудів продовольства. Замість 100 вагонів хліба, які мали надійти для потреб голодуючих Катеринославщини в якості державної допомоги в грудні 1921 р та січні 1922 р., реально отримали лише 5 одиниць. За січень 1922 р. було задоволено в продовольчому плані не більше 7% голодуючих дітей губернії. Водночас на лютий передбачалося ще більше загострення продовольчої ситуації, тому постало питання скорочення й без того надто мізерних обсягів постачання¹¹².

¹¹⁰ Треба звернутися по допомогу до РСФРР // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 14 грудня.

¹¹¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 16, арк. 112; РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 247, л. 4, 10.

¹¹² Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 86–87.

У свою чергу, Запорізький губвиконком, губком КП(бУ і губдопгол 11 лютого 1922 р. у спільному зверненні до ЦК Допгол стверджували, що допомога голодуючим Запорізької губернії призупинилася через повну відсутність продовольчих запасів. Із 370 вагонів, обіцяних Харковом для забезпечення постраждалих від голоду, отримали тільки 70. Офіційна цифра голодуючих визначалася у кількості 700 тис. осіб, при населенні губернії – 1,5 млн. Їдальні та дитячі будинки зачинялися, а продовольчі відрахування залізничників губернії відправлялися за її межі. Стрімко зростала смертність. Повсюдно їли котів, собак тощо. Фіксувалися випадки канібалізму¹¹³. Так, у січні 1922 р. із Гуляйпільського повіту інформували Харків, що

«населення вмирає. Сотні померлих, тисячі хворих. На ґрунті голоду є випадки поїдання матерями дітей, а також випадки удушення дітей [...] Настрій населення панічний. Жалюгідні подачки, що надсилаються, нікого не рятують від смерті і викликають тільки роздратування»¹¹⁴.

Також у лютому 1922 р. із Запоріжжя надійшло повідомлення наркомпроду УСРР про цілковиту відсутність в губернії зернопродуктів. Поставки зерна, виділеного для потреб регіону, не виконувалися. Зокрема, Київський опродкомгуб інформував керівництво наркомату продовольства, що не в змозі виконати визначені зернові наряди для Запоріжжя. Було припинено постачання закритих установ. Робітники та радянські службовці у лютому фактично не отримували продовольчого забезпечення. Місцевою владою становище характеризувався як катастрофічне¹¹⁵.

Донецький губвиконком 30 січня 1922 р. наголошував: «[...] голод у Донбасі досяг у Маріупольському, Гришинському, Таганрозькому повітах жажливих розмірів. Голодують до п'яти-

¹¹³ Там само. – С. 91.

¹¹⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 138, арк. 65 зв.

¹¹⁵ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5459, арк. 37–38.

сот тисяч чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги»¹¹⁶.

Так само вкрай важкою ситуація була у Миколаївській, Одеській, а також частково у Кременчуцькій, Харківській та Полтавській губерніях.

Натомість наприкінці січня 1922 р. Х. Раковський інформував Кремль, що «голодуючі повіти Харківської, Полтавської та Одеської губерній ми цілковито виключили з будь-якої державної допомоги, окрім допомоги на місцях». Заразом урядом виділялося неврожайним Катеринославській, Донецькій та Запорізькій губерніям 1,5 млн пудів державної проддопомоги, чого було явно вкрай недостатньо. Також їм надавалося 4,5 млн пудів насінневої допомоги для проведення весняної посівної¹¹⁷. Відповідне рішення було обумовлене не стільки піклуванням про потреби і добробут голодуючих селян, скільки прагматичним прагненням

«створити продовольчу базу для армії у випадку міжнародних ускладнень. Елементарна державна передбачливість говорить нам, що ми не повинні розраховувати на Правобережжя у випадку ускладнень, які будуть викликані воєнними діями. Що вийде, якщо ми опинимося перед воєнними діями та маємо за собою українські неврожайні губернії, де нам доводиться харчувати населення? Тому питання перекидання насінневого матеріалу в голодні українські губернії не тільки не повинно зустрічати перешкод, але має підтримуватися з боку політбюро»,

– наголошував Х. Раковський¹¹⁸.

Водночас про допомогу голодуючій Миколаївській губернії взагалі не йшлося. У цьому контексті вже у травні 1922 р. член колегії наркомзему УСРР М. Вольф на другій сесії ВУЦВК VI скликання заявив, що владою була «допущена велика помилка, яка полягала в тому, що із плану внутрішнього постачання була виключена Миколаївська губернія», хоча упродовж

¹¹⁶ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 85.

¹¹⁷ Там само. – С. 49, 82, 118.

¹¹⁸ Там само. – С. 83.

осені 1921 р. із Дніпровського повіту, що сильно постраждав від посухи, згідно озвучених наркоматом продовольства даних, до Криму вивезли 3 млн пудів зерна¹¹⁹.

Проте очільник РНК УСРР запевнив В. Леніна, що українська влада запланувала передати упродовж лютого 1922 р. до РСФРР щонайменше 1 млн пудів посівного зерна.

«Це є лише першопочаткова задача, яку я пропоную затвердити, 1 млн посівного матеріалу для Росії, це те, що передбачено наркомпродом РСФРР»,

– зазначав Х. Раковський. Стало очевидним, що вже акумульовані зернові запаси дозволяли відправити до Москви навіть більші обсяги, однак не вистачало саме технічних спроможностей. Він пояснював:

«[...] у лютому наша українська залізниця підняти вище наведеної кількості не в змозі, хоча у нас хліб є в наявності на зсипних пунктах, але цей хліб треба підвезти до залізничних станцій»¹²⁰.

У другій половині січня 1922 р. РПО розглянула питання щодо норм вивозу хліба з УСРР та підтвердила бажання доотримати ще 16 млн пудів: 10 млн – з Подільської губернії, 2 млн – з Волинської, 2 млн – з Чернігівської та 2 млн – з інших трьох регіонів. З цією метою до Харкова з особливими повноваженнями відрядили М. Фрумкіна. Йому також доручалося налагодити постачання підприємств Донбасу. У зв'язку з тим, що Донбасу останнім часом відпускали закордонний хліб, наркомату продовольства УСРР наказувалося відправити Росії ще 1–1,5 млн пудів збіжжя, понад те, що було заплановане до вивозу¹²¹.

Політбюро ЦК КП(б)У 1 лютого 1922 р., взявши до уваги бажання Кремля та власні продовольчі можливості, затвердило мінімальний обсяг зерна у 8 млн пудів, що Україна мала до кінця продподаткової кампанії 1921/1922 р. передати росій-

¹¹⁹ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 118–119.

¹²⁰ Там само. – С. 83.

¹²¹ ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 38, арк. 23, 31, 36.

ським споживачам¹²². Зокрема, у лютому планувалося поставити РСФРР (включно з Кримом) 3,5 млн пудів зерна. Із них 1,9 млн пудів мав становити посівний матеріал, а 1,6 млн пудів – зерно-хліб та зерно-фураж¹²³. Основними регіонами-постачальниками, звідки мав йти хліб на потреби Росії, були Подільська, Волинська, Чернігівська губернії, які були найбільш врожайними.

Промовистим став факт, що із вищезазначеного обсягу в 3,5 млн пудів на Подільську губернію припадало 2,2 млн пудів посівного матеріалу та зерно-хліба. Водночас охопленим голодом Запорізькій та Катеринославській губерніям із Поділля виділяли лише по 100 тис. пудів насіння для весняної посівної¹²⁴.

За лютий 1922 р. до Подільської губернії прибуло під завантаження збіжжям 14 маршрутів, з яких лише три були українськими. Решта належали російським контрагентам: 4 маршрути – від московського наркомпроду, 3 – з Ростова-на-Дону, 2 – від Тульського зброярського заводу, 1 – від Казанського військпродпостачу, та 1 – від Орловського військового округу¹²⁵.

Відповідно до інформації, наданої українському та російському комісаріатам продовольства особливо уповноваженим ВЦВК Любовичем, який на Поділлі курував процес відвантаження хліба, за весь лютий 1922 р. із Подільської губернії вивезли 506 вагонів посівного матеріалу та 144 вагони зерно-хліба. Із зазначеного обсягу посівного зерна лише 122 вагони спрямовувалися українським адресатам (Запоріжжю та Катеринославу), решту 384 вагони розподілили між Кримом (262

¹²² Гудзь В., Красько Н., Романенко Я. Голод 1921–1923 рр. на теренах Запорізької губернії: особливості та демографічні наслідки... – С. 114; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 25.

¹²³ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5460, арк. 245, 294, 296, 303.

¹²⁴ Там само, арк. 297.

¹²⁵ Там само, спр. 2138, арк. 24.

вагони) та Поволжям (122 вагони). Все продовольче збіжжя пішло до РСФРР: 77 вагонів – Москві, 40 – Ростову-на-Дону та 27 – Грозному¹²⁶. Тобто, з огляду на низку технічних утруднень (брак «порожняка», палива, справних локомотивів, вантажної робочої сили тощо) з Поділля замість запланованих 2,2 млн пудів до Росії змогли доставити близько 500 тис. пудів.

Принагідно наголосимо, що, згідно інформації очільника Подільського губвиконкому Василя Порайка, до 1 травня 1922 р. із Подільської губернії відправили лише 60 вагонів продовольства для підтримки українських голодуючих¹²⁷. Також непоодинокими були випадки відправки цілком непридатного (прілого) для посіву зерна¹²⁸.

Загалом за лютий місяць з України до РСФРР за нарком-продівськими нарядами (відповідно до звіту наркомату продовольства УСРР для ЦК РКП(б) та ВУЦВК) було відправлено 739 вагонів посівного та продовольчого зерна (680 вагонів до центральних регіонів Росії, 33 – на Кавказ та 26 – до Криму)¹²⁹. Щоправда, цифри лютневих поставок зерна до Криму в цьому звіті суттєво дисонують з вищенаведеними даними Любовича, що, звісно, потребує подальшого дослідження та уточнення.

Для пришвидшення завантаження збіжжям залізничних маршрутів, призначених для РСФРР та Донбасу, владні органи намагалися матеріально стимулювати вантажні команди, які працювали на зсипних пунктах і залізничних станціях. 15 лютого 1922 р. УЕР ухвалила постанову, що давала право за кожний завантажений вагон виділяти премію в 10 фунтів зерна, 100 цигарок та чверть пляшки спирту¹³⁰.

¹²⁶ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 2138, арк. 17.

¹²⁷ Там само, спр. 5462, арк. 615.

¹²⁸ Там само, спр. 5460, арк. 62.

¹²⁹ Сокирська В. В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс... – С. 443; ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 100, арк. 37.

¹³⁰ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5460, арк. 831.

Через обмеженість внутрішньо губернських зернових ресурсів і необхідність своєчасного перекидання посівного насіння, УЕР 7 лютого 1922 р. постановила скоротити норми централізованого постачання хлібопродуктів на лютий та березень 1922 р.: усім групам споживачів, які отримували 70 фунтів зерна, відтепер мали видавати 63 фунти, тим, хто мав 50 фунтів, зменшували норму до 42,5 фунти. Також скорочувалося на 20 % забезпечення хворих, сімей загиблих професійних та партійних працівників, родин червоноармійців, ув'язнених тощо. Виняток робився лише для дітей, які перебували під опікою наркомату освіти (їхня норма постачання – 22,5 фунтів зерна та 5 фунтів крупи)¹³¹.

У березні – квітні 1922 р. (у розпал голоду) наркомат продовольства УСРР мав зобов'язання передати російським продорганам 3750 вагонів збіжжя. Впродовж березня було відправлено до центральних регіонів Росії 2235 вагонів, а також окремо до Криму та на Кавказ – 530 і 195 одиниць відповідно. За 23 дні квітня 1922 р. на Північ спрямували 821 вагон, до Криму – 91, на Кавказ – 186. Загалом за час з початку березня до 23 квітня 1922 р. Росія (включно з Кримом і Кавказом) отримала від УСРР 4058 вагонів зернопродуктів, сукупною вагою майже 3,65 млн пудів. Крім того, в рахунок російських нарядів у квітні 1922 р. було забезпечено Києво-Воронезьку залізницю – 65 вагонами. Також наркомпрод УСРР мав відшкодувати російським продорганам 450 тис. пудів хліба, які були напередодні доставлені до Донбасу із Росії. Тому у Подільській губернії йшло формування 15 продмаршрутів¹³².

Доповідаючи у Москву, 10 травня 1922 р. керівництво наркомпроду республіки навело дані, згідно з якими до Криму з початку січня по 6 травня 1922 р. було спрямовано 816 вагонів посівного та продовольчого зерна. Значна частка останнього дісталася саме військовим, оскільки на адресу Крим-

¹³¹ Там само, арк. 271.

¹³² ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5462, арк. 391.

ського військпродпостача та Чорноморського флоту виділили 155 вагонів. У той же час Кримський комітет продовольства отримав 112, Центральне управління кримських курортів – 25, Облриба – 16, Кримський відділ залізничних доріг – 7 вагонів. Для посівної кампанії виділили 483 вагони насіння. І лише 28 вагонів надійшло на адресу Кримського комітету допомоги голодуючим¹³³.

До травня 1922 р. хлібні запаси УСРР були практично вичерпані, а продподаткові надходження – мізерними¹³⁴, голод сягнув свого апогею. Навіть керівники республіканського наркомату продовольства, які повсякчас намагалися ретельно виконувати вказівки Москви, змушені були відмовляти російським контрагентам. 24 квітня 1922 р. заступник наркома продовольства УСРР Мойсей Калманович інформував смоленські продоргани, що жодного їхнього маршруту Україна не зможе прийняти через відсутність запасів хліба¹³⁵. 10 травня нарком продовольства УСРР І. Лобачев повідомив Ростов-на-Дону, що запланований наряд в 650 тис. пудів вівса виконуватися не буде у зв'язку з його нестачею¹³⁶.

Вже на 1 травня у Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській та Одеській губерніях нараховувалося 3,7 млн голодуючих – орієнтовно 35% від усього населення означених регіонів. Зокрема, у травні на Миколаївщині з 490 тис. дітей голодувало 265 тис. Водночас по всій УСРР кіль-

¹³³ Там само, арк. 752.

¹³⁴ У січні 1922 р. заготівля зерна за продподатком становила 5,3 млн пудів, у лютому – 3,8 млн, у березні – 3,1 млн, у квітні – 2 млн, у травні – 472 тис., червні – 244 тис., у липні 173 тис. Загалом за продподаткову кампанію 1921/1922 р. більшовицькій владі вдалося зібрати в УСРР майже 75 млн пудів зернових, з них 9,8 млн пудів були вилучені в неврожайних губерніях. Див.: Рекитар И.А. Продовольствие на Украине в 1921/22 гг. // Народное хозяйство Украины в 1921/22 году. – Х., 1923. – С. 2.

¹³⁵ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5462, арк. 299.

¹³⁶ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5462, арк. 738.

кість нужденних обраховувалося у 6,6 млн осіб. «У робітничих районах йде вимирання робітників великої індустрії [...]», – зауважував Г. Петровський кремлівським очільникам. Відтак у середині травня 1922 р. він просив Москву дати дозвіл на залишення в УСРР всіх добровільних зборів, що акумулювалися для голодуючих, а також заборонити наркомату продовольства УСРР вивозити продовольство до Росії, зоставляючи його для українських потреб¹³⁷.

Поміж тим, упродовж травня – червня 1922 р. поставки зерна і зернопродуктів до російських центрів продовжувалися. Україна мала довиконати постачання Криму та Кавказу обсягом майже 1,1 млн пудів збіжжя і надати Києво-Воронезькій залізниці ще додатково 150 тис. пудів продовольства.

У травні 1922 р. йшло активне формування продовольчих маршрутів для російської столиці. 22 травня українські керівники повідомляли Москву, що для її потреб було відправлено маршрут із 20 вагонів збіжжя й готувався ще один. Заразом 20 вагонів направили до Ростова-на-Дону з Подільської губернії¹³⁸. Бували випадки, коли хлібні вантажі, відправлені на допомогу українським голодуючим, перенаправлялися до Росії. Приміром, у червні 1922 р. на адресу Миколаївського губдопголу було відвантажено у Волинській губернії 30 тис. пудів зерна. Однак у процесі транспортування 10 вагонів були спрямовані до Москви¹³⁹.

Цікавий факт, що в той час у Київській, Чернігівській та Подільській губерніях хлібозаготівлю активно займалися представники російської Вищої ради народного господарства (ВРНГ). Із наркомату продовольства УСРР до губернії надходило розпорядження не зараховувати зібране ними зерно до державного. Половина цього збіжжя мала відправлятися нар-

¹³⁷ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 100, 116, 126.

¹³⁸ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5462, арк. 900, 965 – 966.

¹³⁹ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5463, арк. 388.

компроду РСФРР, а решту структури ВРНГ могли використати на свій розсуд¹⁴⁰.

Поряд з тим, викликає подив, що комуністичні керманічі України в умовах страшного голоду, коли кожний додатковий пуд зерна міг полегшити страждання голодуючих українців, піклувалися про потреби російських курортів. Зокрема, 13 травня 1922 р. продорганам Подільської губернії було наказано відправити хліб курортам П'ятигорська (місто-курорт, центр Терської губернії РСФРР), оскільки розпочинався лікувально-оздоровчий сезон. Приміром, на початку червня на Поділлі було завантажено продмаршрут із 24 вагонів¹⁴¹.

У той час, поки гальмувалося виконання нарядів для Донецького продкому (який мав спрямувати збіжжя на продовольчі потреби населення) обсягом 150 тис. пудів, Полтавський губпродком відвантажував зерно для постачання військових частин у Донецькій губернії, а також до Севастополя, Царицина, Казані, Челябінська тощо, для яких на травень 1922 р. не було передбачено відповідних проднарядів¹⁴².

Продовження політики «вимивання» зерна з України поставило на межу виживання багато категорій споживачів, залежних від централізованого постачання (насамперед це стосувалося хворих, дітей та навіть певних групи радянських службовців). З цього приводу І. Лобачев 26 квітня 1922 р. звернувся до московського керівництва: «Прошу врахувати необхідність забезпечення цих груп або вказати, які з них остаточно зняти з держпостачання, оскільки скорочення [*постачання – Авт.*] не покриває затвердженого вами вивозу, якщо будете наполягати на останньому»¹⁴³.

1 червня 1922 р. наркомат продовольства дозволив усім губернським продкомісарам, у зв'язку з обмеженістю продо-

¹⁴⁰ Там само, спр. 5462, арк. 826.

¹⁴¹ Там само, арк. 836.

¹⁴² Там само, арк. 1006.

¹⁴³ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5462, арк. 391 зв.

вольчих ресурсів та необхідністю повністю виконати вивізні наряди, здійснювати щодо внутрішньо губерньських споживачів еквівалентну заміну зерна іншими продуктами¹⁴⁴.

Незважаючи на прохання Харкова та переговори у травні М. Фрунзе з А. Халатовим¹⁴⁵ та В. Смірновим¹⁴⁶ щодо залишення всіх продвантажів в Україні, їх вивезення до РСФРР тривало¹⁴⁷, хоча мало значно менші масштаби, аніж у попередні місяці продподаткової кампанії¹⁴⁸. Це пояснюється тим, що українські зернові резерви були практично вичерпаними, а Росія з весни 1922 р. почала регулярно отримувати закордонну гуманітарну допомогу, частина якої надходила через одеський порт¹⁴⁹.

29 травня 1922 р. наркомат продовольства УСРР інформував Москву про те, що для вивозу до Росії підготовлено 400 тис. пудів збіжжя. Заразом було заявлено, що жодні інші наряди для Росії виконуватися не будуть, «аби не збільшувати і без того великий дефіцит зернохліба». Наголошувалося, що Крим було переведено на забезпечення закордонним хлібом¹⁵⁰.

1 червня 1922 р. Г. Петровський вчергове звернувся до Москви. Він за дорученням президії ВУЦВК прохав центр скасувати зобов'язання УСРР щодо вивозу хліба до Росії з огляду на загострення становища робітників України та приєднання

¹⁴⁴ Там само, спр. 5463, арк. 32.

¹⁴⁵ Член колегії наркомату продовольства РСФРР.

¹⁴⁶ Член комісії з використання матеріальних ресурсів РСФРР при РПО.

¹⁴⁷ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 129.

¹⁴⁸ Згідно з офіційними даними, опублікованими у 1923 р., у березні 1922 р. до РСФРР було відправлено 2,8 млн пудів зерна, у квітні – 1 млн пудів, у травні, червні та липні – по 200 тис. пудів. Див.: Рекитар І.А. Продовольствие на Украине в 1921/22 гг. // Народное хозяйство Украины в 1921/22 году. – Х., 1923. – С. 10.

¹⁴⁹ Див. Байкеніч Д. Зернові операції в українських портах під час голоду 1921–1923 рр. // Емінак. – 2023. – № 4 (44). – С. 86 – 104.

¹⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5462, арк. 1171.

Криму до УСРР в плані продовольчої допомоги. У крайньому випадку озвучувалося прохання компенсувати вивезений український хліб закордонним¹⁵¹.

Саме завдяки закордонній допомозі, що навесні 1922 р. почала надходити до голодуючих регіонів УСРР, вдалося стримати й дещо покращити ситуацію з розростанням голоду. Так, до 1 травня 1922 р., згідно відомостей працівника ВУЦВК М. Сироти, число голодуючих зменшилося на 10 %, за період з 1 травня до 1 червня ще на 20 % та до 15 червня – на 35%¹⁵². Після жнив 1922 р. відсоток голодуючих мав стати ще меншим. Наприклад, Запорізький губдопгол звітував, що до квітня 1922 р. відбувалося швидке наростання голоду, однак ззовні (від уряду) в губернію практично не надходило продовольчої допомоги. За лютий та березень 1922 р. було отримано 2 вагони зерно-хліба. Лише з квітня робота губдопголу поживилась, після того, як було отримано продовольчі вантажі із врожайних губерній, а в травні – почали роботу їдальні АРА¹⁵³.

Якщо взяти до уваги дані, наведені у відомостях Центрпродтранспорту про вивезення зернопродуктів до РСФРР, підготовлених у 1923 р., то можемо віднайти інформацію, що за час продподаткової кампанії 1921/1922 р. до Росії було загалом направлено 22,1 млн пудів зерна (23744 вагони)¹⁵⁴. Однак у звіті ЦСУ УСРР зазначалося, що за 1921/1922 господарський рік Росії було передано майже 27,5 млн пудів зерно-хліба та 880 тис. пудів іншим радянським республікам, що сукупно становило 28,4 млн пудів. Водночас для Допголу за весь рік виділили трохи більше 1,1 млн пудів¹⁵⁵.

¹⁵¹ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 129.

¹⁵² Там само. – С. 137.

¹⁵³ Там само. – С. 148.

¹⁵⁴ Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 188.

¹⁵⁵ Рекитар І.А. Продовольствие на Украине в 1921/22 гг. // Народное хозяйство Украины в 1921/22 году. – Х., 1923. – С. 10.

Таким чином, окупована наприкінці 1920 р. радянською Росією Україна розглядалася російським комуністичним режимом, з-поміж іншого, як важливий аграрно-сировинний придаток – джерело необмежених продовольчих ресурсів. Найперше українським хлібом більшовики прагнули покрити дефіцит у постачанні російської промисловості та ключових споживачів, які були соціальною опорою їхньої диктатури. Заразом українське збіжжя мало йти на порятунок голодуючих російських регіонів, головно Поволжя, а також забезпечення окупаційної Червоної армії. Останню в будь-який момент могли застосувати для чергового революційного походу до Європи, якби визріли відповідні соціально-політичні умови.

Репресивне вилучення продовольчої розкладки восени 1920 р. – влітку 1921 р. спричинило суттєве зменшення зернових запасів значної частини українських господарів. Особливо відчутним воно було в південних губерніях УСРР, де більшовицькі продоргани і червоноармійці здійснили найбільші вилучення хліба. Це пояснюється високою зерною врожайністю цих регіонів та активністю антибільшовицьких повстанських формувань, що мали там значну соціальну та матеріальну опору. Відтак неврожай, що вразив південь України влітку 1921 р., тамтешні селяни зустріли без старих лишків збіжжя, що могли врятувати від голоду.

Компартійно-радянська верхівка своєчасно отримала інформацією про масштаби неврожаю та наростання продовольчої кризи в Україні. Однак з її боку не було здійснено жодних превентивних заходів, аби запобігти лиху. Натомість Кремль та його ставленики у Харкові обрали курс на посилення продподаткового тиску, із застосуванням терору та військової сили, особливо у тих повітах і волостях, що були найбільше охоплені повстанським спротивом. Проводилася політика інформаційної блокади, коли основна увага влади й преси була сконцентрована на подіях у Поволжі, а український голод воліли не помічати. Водночас комуністичний режим, замість того, аби перенаправити хлібні ресурси із врожайних україн-

ських губерній у враженні недородом, що стримало б і навіть могло запобігти наростанню голоду, спрямовував десятки мільйонів пудів до радянської Росії. Також північному сусіду передавалася лєвова частка продовольства, що збиралося в Україні на користь голодуючих. Свого апогею означені процеси досягли восени 1921 р. – взимку 1922 р. (у розпал продподаткової кампанії) та були одними з ключових неприродних (штучних) чинників виникнення і поглиблення масового голоду в степових регіонах УСРР.

REFERENCES

1. Baykyenich, D. V. (2021). Masovyy shtuchnyy holod 1921–1923 rokov ta pytannya eksportu ukrayins'koho zbizhzhya. *Ukrayins'kyy selyanyn*, 25, 87–93. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2021-25-Baikienich>. [in Ukrainian].
2. Baikienich, D. (2022). The territory of the spread of mass man-made famine of 1921–1923 in Ukraine in the politics of the communist regime. *Ukrainskyi Selianyn*, 28, 27–33. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2022-28-Baikienich>. [in English].
3. Baykyenich, D. (2023). Zernovi operatsiyi v ukrayins'kykh portakh pid chas holodu 1921–1923 rokov. *Eminak*, 4 (44), 86–104. doi: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.4\(44\).677](https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).677). [in Ukrainian].
4. Hudz', V., Kras'ko, N., Romanenko, YA. (2023). Holod 1921–1923 rokov na terenakh Zaporiz'koyi huberniyi: osoblyvosti ta demohrafichni naslidky. *Eminak*, 4 (44), 105–124. doi: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.4\(44\).678](https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).678). [in Ukrainian].
5. Khoroshun, B.I. (1999). Prodoval'cha polityka v Ukrayini v 1920–1930-kh rokakh. (*Doctor's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kornovenko, S.V. (1999). Podatkova polityka radysans'koyi vlady v ukrayins'komu seli u vidbudovchyy period (1921–1925 rr.). (*Candidate's thesis*). Cherkasy. [in Ukrainian].
7. Kul'chyts'kyy, S. (2013). *Chervonyy vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybeli*. Vol. 2. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kul'chyts'kyy, S. (1996). *Komunizm v Ukrayini: pershe desyatyrichchya*. Kyiv. [in Ukrainian].

9. Kul'chyts'kyy, S.V. (1999). *Ukrayina mizh dvoma viynamy (1921–1939 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kul'chyts'kyy, S. V., Movchan, O. M. (1993). *Nevidomi storinky holodu 1921–1923 rr. v Ukrayini*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Markova, S., Baykyenich, D. (2021). Pochatok masovoho shtuchnoho holodu 1921–1923 rr. v Ukrayini: suspil'no-ekonomichni prychny. Abstracts of Papers '21: *Masovyy shtuchnyy holod 1921–1923 rr. (do sotykh rokovyn)*, 45–56. [in Ukrainian].
12. Movchan, O. (2000). Pershyy holod v radyans'kiy Ukrayini (1921–1923 rr.). In: Veselova O.M., Marochko V.I., Movchan O.M. (Ed.). *Holodomory v Ukrayini, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Zlochyny proty narodu*, 15–84. Kyiv; N'yu-York. [in Ukrainian].
13. Petrenko, I. (2023). Khlibozahotivel'na polityka komunistychnoho rezhymu ta vynyknennya masovoho holodu 1921–1923 rr. v Ukrayini. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya istorychni nauky*, 2, 71–92. doi: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2023-2-71-92>. [in Ukrainian].
14. Sokyrs'ka, V.V. (2018). Rosiys'ka radyans'ka prodovol'cha polityka v Ukrayini na pochatku 1920-kh rr. *Ukrayins'kyy selyanyn*, 20, 35–39. [in Ukrainian].
15. Sokyrs'ka, V. V. (2018). Vidnosyny mizh RSFRR i USRR (1919–1929 rr.): polityko-ekonomichnyy ta administratyvno-terytorial'nyy dyskurs. (*Candidate's thesis*). Ternopil' [in Ukrainian].

Petrenko I. Food exports to Russia during the food and tax campaigns of 1921–1922 and their impact on the emergence of famine in the Ukrainian SSR

The aim is to study the problem of the export of Ukrainian grain from the 1921 harvest to Soviet Russia and its impact on the emergence and intensification of mass starvation in the southern regions of the Ukrainian SSR in 1921–1923.

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, scientific rigour and comprehensiveness. To achieve this goal, problem-chronological, comparative-historical, logical-analytical and descriptive methods were used.

Conclusions. Occupied by Soviet Russia at the end of 1920, Ukraine was viewed by the Russian communist regime, among other things, as an important agricultural and raw materials appendage – a source of unlimited food resources. First and foremost, Ukrainian grain was used

to cover shortages in supplies to Russian industry and key consumers, who were the social backbone of the Bolshevik dictatorship. At the same time, Ukrainian grain was to be used to save starving Russian regions, mainly the Volga region, and to supply the occupying Red Army. The latter could be used at any moment for another revolutionary campaign in Europe, should the appropriate socio-political conditions arise.

The repressive confiscation of food rations in the autumn of 1920 and summer of 1921 caused the impoverishment of a significant part of Ukrainian farmers. It was particularly noticeable in the southern provinces of the Ukrainian SSR, where the Bolshevik food authorities and Red Army soldiers carried out the largest seizures of grain. This was mainly due to the high grain yields in these regions and the activity of anti-Bolshevik rebel groups, which had significant social and material support there. As a result, when the crop failed in southern Ukraine in the summer of 1921, the local peasants had no transitional reserves or grain stocks that could save them from starvation.

The Communist Party and Soviet leaders were well aware of the scale of the crop failure and the growing food crisis in Soviet Ukraine. However, no preventive measures were taken to avert the disaster. Instead, the Kremlin and its henchmen in Kharkiv chose to increase food tax pressure, using terror and military force, especially in those counties and districts that were most affected by the insurgency. A policy of information blockade was pursued, with the authorities and the press focusing their attention on events in the Volga region and ignoring the famine in Ukraine. Instead of redirecting grain resources from the fertile Ukrainian provinces to the regions affected by crop failure, which would have curbed the spread of famine and even prevented it from occurring, the communist regime sent tens of millions of poods to Soviet Russia. The largest share of food collected in Ukraine for the starving was also transferred to the northern neighbour. These processes reached their peak in the autumn of 1921 and winter of 1922 (at the height of the food tax campaign) and were one of the key unnatural (artificial) factors in the emergence and deepening of mass starvation in the steppe regions of the Ukrainian SSR.

Keywords: famine of 1921–1922, food exports, food requisitioning, food tax.